

OS FEMINISMOS NA LIX: DEBATES DE XÉNERO E *CONTINUUM* EPISTEMOLÓXICO

Montse Pena Presas (2018).
Feminismos e literatura infantil e xuvenil en Galicia
(Compostela: Laiovento)

Un dos nomes fundamentais no estudo da literatura infantil e xuvenil (LIX) escrita en galego é a crítica e profesora da Universidade de Santiago de Compostela Montse Pena Presas, autora tamén dunha tese de doutoramento sobre o tema, que vén de publicar a monografía *Feminismos e literatura infantil e xuvenil en Galicia*. Nela fai a historia desa rodeira que vai do movemento feminista e da innovación pedagóxica á escrita da LIX; ordena a representación ficcional da infancia a partir da consideración das nenas e nenos como actores sociais, seguindo as propostas da socioloxía da infancia; e analiza a representación das nenas, das mulleres e das identidades non hexemónicas desde os debates feministas e de xénero.

O libro estrutúrase en dous grandes bloques: arredor das mestras —e aquí o feminino é inclusivo—, e sobre a produción literaria e a tipoloxía das personaxes.

A primeira parte ocúpase do papel central que tiveron as mestras como axente chave na renovación educativa e na prescrición lectora, o que favoreceu a emerxencia dunha LIX democrática, escrita en galego e marcada pola educación en valores. Nun repaso feito a grandes trazos do activismo educativo e feminista en Galicia, Pena sinala confluencias e friccións entre os feminismos e o ensino, reconta os grupos de renovación pedagóxica, e sinala a contribución á LIX das revistas feministas, reproducidas en acceso aberto na hemeroteca dixital feminista *A Saia*, nunha coedición do Consello da Cultura Galega e ADHUC, Centre de Recerca Teoria, Gènere, Sexualitat da Universitat de Barcelona. Ese percorrido rápido polas revistas especializadas en educación e LIX en Galicia salienta que a igualdade de xénero deu en ser un contido fundamental na renovación pedagóxica durante o período democrático, como se pode ver na *Revista Galega de Educación* e mais en *Fadamorgana: revista de li-*

teratura infantil e xuvenil. Esta última, dirixida por Xosé Neira Cruz, foi decisiva no labor de prestixiar a LIX non só como ferramenta educativa senón como vehículo para a ficción literaria de calidade dirixida a un público lector que, en termos formativos e comerciais, é o máis influínte e compacto do campo cultural galego. Porque, engado, o lectorado da LIX está formado por nenas e mozas, e tamén por mestras, nais, bibliotecarias e libreiras —de novo, feminino inclusivo.

Xustificada a literatura en relación aos axentes educativos, Pena mergúllase nunha longa segunda parte, vizosa, onde analiza a ficción en relación aos feminismos. Por unha banda ordena a LIX desde o punto de vista histórico en catro xeiras. Esta clasificación permite seguir a lenta emerxencia a comezos do século XX e, logo, unha rápida diversificación na fin de século, acompañando os debates de xénero. Segundo a periodización de Pena, a LIX galega ábrese cunha longa etapa inicial, androcéntrica, de 1927 a 1980, marcada pola ausencia do feminismo, a cativa produción infantil e xuvenil en galego e a didadura; unha segunda etapa militante, de 1980 a 1989, marcada pola segunda onda feminista, a democracia e os movementos de renovación pedagóxica; unha terceira etapa, de 1990 a 2005, na que se xeneraliza o protagonismo das nenas e mulleres; e unha cuarta, desde 2006 ata a actualidade, de confluencia dos feminismos coas identidades non hexemónicas, e, xa que logo, aberta á representación do xénero e ás diferenzas identitarias.

A denominación, datación e xustificación de cada xeira pode ser obxecto de tirapuxa, claro. Por exemplo: e logo, non é androcéntrica a segunda xeira? Ou aínda: e logo, non hai representacións «feministas» innovadoras que non estean marcadas pola identidade sexual e outras categorías identitarias? Agora ben, no seu percorrido Pena produce o efecto de naturalizador os debates feministas e de xénero na LIX cunha interesante consecuencia epistemolóxica: as futuras historias da LIX e da literatura galega deberán ter en conta as contribucións dos feminismos no tardofranquismo e no período democrático. Pena consegue, aínda, demostrar que a asunción das cuestións feministas atinxiu as escritoras (Xohana Torres, María Xosé Queizán, Sabela Álvarez, María Victoria Moreno, Marilar Aleixandre, María Reimóndez, Leticia Costas...) e mais algúns escritores (Agustín Fernández Paz, Fran Alonso...). Agora ben, cómpre ler esta ordenación das prácticas sociais e da produción cultural termando das limitacións epistemolóxicas, porque ao tempo que se arromba o corpus nunha clasificación, cóutase a descrición. Estas limitacións non lle restan mérito ningún ao interesante estudo de Pena, que ordena no que ten de historiográfico e

crítico, e asemade contribúe a levedar debates, vellos e novos. Porque a LIX dá en ser tamén un corpus ben interesante para desestabilizar as inercias no campo literario. A seguir, debullamos algúns.

O máis vello dos debates é a necesidade de lexitimar a LIX como *continuum* epistemolóxico e factor constitutivo do relato da comunidade. Zohar Shant, citado por Pena (p. 61), denuncia que «moitas das obras para a infancia e a mocidade non se consideran parte do legado cultural dunha comunidade [...] polo que habitualmente non son incluídas [...] nas historias da literatura». Pena, citando a Shant, apela ao repertorio nacional. Xa non son estes tempos nos que se cre cos ollos pechados que a historiografía literaria é un case-canon, porén é certo que segue actuando como un referente no relato de cohesión comunal. A LIX, coa súa capacidade de innovación, o volume de produción e capacidade formativa debe interesar máis cando se fixa o canon e cando se marcan os cómaros simbólicos da nación. Razóns, hainas. Porque debería interesar moito a incorporación desa franxa de lectorado que le literatura de maneira habitual e que, porén, bate cunha fenda entre o que le cando mozo e o que se lle oferta cando adulto na literatura galega. Porque moi poucos nomes en Galicia, agás o finado Agustín Fernández e agora Leticia Costas, conseguen vivir exclusivamente da profesión literaria, e nos dous casos completamente virada á LIX. Porque...

Súmome á ladaíña e engado: que consideración ten a LIX no debate feminista? Cativa, moi cativa, por máis que estes son tempos nos que as nenas e nenos acadaron a consideración de suxeitos, e, daquela, importan á hora de pensar en termos políticos e simbólicos unha comunidade. Considerar que entre a LIX e a «literatura sen etiquetas para público adulto», ou entre a LIX e a literatura feminista, hai un *continuum* epistemolóxico evita excluír actores fundamentais no proceso de comunicación literaria: quen escribe e quen le, un público mixto formado por xente nova mais tamén por persoas adultas que actúan como prescriptoras/formadoras. E, quen sabe, se cadra permite arranxar a fenda que existe entre os repertorios infantil-xuvenil e de adultos e acadar un repertorio holístico non partillado segundo prexuízos elitistas. *Continuum* epistemolóxico, *continuum* no repertorio común. O mesmo acontece con outros repertorios marxinalizados, como o da cultura popular — entendida como *lowbrow* —. Algunhas contribucións hai nos estudos culturais feministas que axudan a reconfigurar ese repertorio común sen fendas... uns estudos que xa non son tan novos, por certo.

Outra liña de debate desde os feminismos ten que ver co que se denominou educación igualitaria. A maior parte do corpus que Pena estuda xorde

despois de os feminismos penetraren, non sen atrancos, as políticas de igualdade na escola galega. Deseñáronse e implementáronse modelos de educación igualitaria e, en consecuencia, creouse a necesidade dunha LIX que contribuíra á formación nunha ética na igualdade de xénero. Foi un factor máis na longa lista de desafíos éticos que a escola democrática debeu (debía) implementar. Agora ben, Fina Birulés (2018: 28) peta na conciencia cando afirma que cómpre non postergar nin delegar os conflitos sociais na escola, na xeración que se está formando, adiando para un futuro incerto a responsabilidade e a acción sobre o presente. Birulés denuncia esta irresponsabilidade ao falar da violencia machista mais a súa reflexión pode aplicarse a calquera déficit percibido como común e para o que só se atopa consenso na delegación, en deixar que sexa a escola quen o resolva. Daquela, que marxe ten a LIX para resistirse ás prescricións, para non ter que actuar no lugar das persoas adultas?

O libro de Pena resulta novidoso nos estudos galegos —e non só— porque decidiu abordalo desde os estudos feministas, en plural. Na bibliografía especializada sobre literatura infantil, formulada a miúdo desde as áreas de didáctica e formación do profesorado, áreas subestimadas na epistemoloxía literaria, espéllase que a LIX contemporánea na Península Ibérica, escrita ao abeiro das posdictaduras, incorporou e naturalizou de maneira prescritiva unha concepción igualitaria e estábel do suxeito *mulleres*, e, en consecuencia, doutras categorías identitarias que se desenvolven canda os estudos feministas: LG —e un pouco de TBQI—, diversidade funcional, racialización e, en fin, a emerxencia de suxeitos non previstos. Os debates teóricos sobre as identidades e sobre as súas denominacións poden ser exasperantes mais tamén indican, di Fina Birulés (2014: 36-41), que é preciso nomear aquilo que se sente como diferenza. Conviría trocar o concepto *feminismos* e adoptar o concepto de *interseccionalidade*, sen reduci-lo a unha categoría eufemística de racialización e sen perder nadiña da intención política? E aínda, como representar a actual fluidez identitaria do suxeito trans*, tal como o formula Jack Halberstam, sen caer na reasignación dun modelo establecido de femineidade/masculinidade?

Ao meu ver, resulta sintomático que o criterio operativo na tipoloxía de Pena sexa a personaxe, é dicir, a representación e protagonismo das nenas e mulleres. Ese recurso fai máis evidente unha política do suxeito e transparenta os procesos de negociación que se producen na LIX en relación aos debates identitarios na posmodernidade. Agora ben, esa mesma urxencia modelizadora da personaxe diverxente na LIX corre o risco de callar en estereotipos máis que en personaxes, por iso resulta tan interesante a análise textual que ofrece

Pena na cuarta xeira. Se nos capítulos anteriores salientou textos excepcionais e chantou os fundamentos autorais nesta LIX feminista (Marilar Alexandre, Agustín Fernández Paz, entre outros nomes), esta sección articúlase en función da tipoloxía da personaxe: é a que permite constatar a boa saúde dunha representación marcada pola *diferenza*. A rendabilidade en termos didácticos e políticos da personaxe está fóra de toda dúbida e seguindo este fío Pena avanza por unha rodeira eficaz e coherente. Segue os procesos de negociación do xénero desde o punto de vista da lexitimación autorial, da representación da diferenza, mesmo serve para seguirlle o pulso aos debates que conforman a historia, porque Pena sabe ler nos silencios, marcar aquilo que falta. A ficcionalización de suxeitos non hexemónicos (feminidades, masculinidades, diversidade funcional, procedencia étnica, etc.), nunha literatura que poderíamos denominar como LIX *middlebrow* feminista, está condicionada pola formación ética e emocional en valores, vai dirixida en primeira instancia a unha franxa de idade en formación e ten como primeira función a prescrición de modelos identitarios positivos. Porén cómpre seguir os debates de xénero alén das figuras e da visibilización de modelos afirmativos, porque o xénero como praxe transforma o suxeito afectado e mais o mundo.

A LIX reacciona adoito diante dos debates teóricos do xénero cun proceso de adaptación que permite conter os excesos emocionais, o desafío político e a provocación formal, e por esa razón anova as representacións innovadoras nas marxes do que é aceptábel ética e legalmente na escola. Unha análise demorada deste proceso de negociación permitiría entender mellor como actúan os feminismos, en plural, na LIX, e aínda deitaría moita luz sobre o transfondo ideolóxico das liñas editoriais lendo por baixo da «aparencia feminista». Montse Pena pon en evidencia que esa tensión existe cando remata a última xeira cun apartado que leva por título «A reaparición de obras militantes». Trátase dunha denominación tan conflitiva como sintomática dunha axenda feminista renovada, pon en evidencia a transformación e baleiramento do que tivera de renovar a personaxe feminina nas xeiras anteriores. Desde a historia do movemento feminista ibérico, evidénciase a caducidade da prescritiva concepción igualitaria das mulleres, máis achegada agora ao feminismo liberal que a afrontar a liberdade das mulleres, como seres humanos. A educación na igualdade deu lugar a xeracións novas que creron que a igualdade de oportunidades lles daría ás mulleres a liberdade para vivir a súa vida, confundindo a axencia feminista democrática pactada na democracia e o que McRobbie (2007) denomina no seu artigo «Top Girls?», tan citado, «liberdades aparentemente posfe-

ministas das mulleres novas» coutadas polo denominado *feminist common-sense*, que proponho traducir, con retranca, por «sentidiño feminista». Porén esas mesmas xeracións viven, elas na carne propia, a corrección/reacción misóxina dun patriarcado indomeábel, renacente.

Con este libro tan vizoso, Montse Pena deita unha mirada feminista na LIX e amosa un corpus ficcional convertido en «campo de batalla» para abrir debates que non se poden obviar con acenos simplificadores. Nin da proscripción, nin da prescripción.

BIBLIOGRAFÍA CITADA

- BIRULÉS, Fina (2014). *Entre actes. Entorn de la política, el feminisme i el pensament*. Canet de Rosselló: Trabucaire.
- BIRULÉS, Fina (2018). «Violencia, una palabra para un contenido desbordante». Goberna-Tricas, J.; Margarita Boladeras, M. (ed.). *El concepto de violencia obstétrica y el debate actual sobre la atención al nacimiento*. Tecnos, 19-29.
- HALBERSTAM, Jack (2018). *Trans*. A Quick and Quirky Account of Gender Variability*. Oakland: University of California Press.
- MCROBBIE, Angela (2007). «Top Girls?». *Cultural Studies*, 21: 4-5, 718-737 [en liña] [11 marzo 2019] <<https://doi.org/10.1080/09502380701279044>>

HELENA GONZÁLEZ FERNÁNDEZ
ADHUC, Universitat de Barcelona
helenagonzalez@ub.edu